

המחאה שלא הייתה – על מחאת נטל הגיוס¹

מזה יותר מעשור מתפתחת בישראל מחאה כנגד אי השוויון בנשיאה בנטל השירות הצבאי, בעיקר באשר לפטירתם משירות החובה של חרדים. ראויה לבירור האסטרטגיה של המוחים, המתמקדת במאבק סמלי ולא רק בשינוי מדיניות, ובחברה האזרחית ולא רק במדינה. אחת האפשרויות להתמודדות עם שאלה זו היא באמצעות כלים תיאורטיים של חקר תנועות חברתיות חדשות ובאמצעות התמה התיאורטית של קול/יציאה/נאמנות, שאותה הציע אלברט הירשמן. הטענה היא כי גבולות המחאה עוצבו במסגרת המגבלות המבניות של משטר הגיוס הבררני ושילובן עם שיח רפובליקני נחלש. גבולות אלה הביאו להפנמת חולשתה של המדינה לאכוף גיוס ולתגמל את המשרתים, ולכן הטו את המחאה למאמץ להפיק מחדש תגמולים סמליים עבור המשרתים בצבא ולא רק לשינוי מדיניות הגיוס, ולמיקוד המאבק בחברה האזרחית ולא רק במדינה.

הקדמה

מזה יותר מעשור מתפתחת בישראל מחאה כנגד אי השוויון בנשיאה בנטל השירות הצבאי, בעיקר באשר לפטירתם משירות חובה של חרדים. מאז שנת 2007, הפורום לשוויון בנטל (להלן: "הפורום") הוא ממובילי המחאה. קדמה לו תנועת התעוררות שפעלה בשנים 2000-2002, ולמחאה זו ניתן לשייך גם את פעולתה של תנועת שינוי, שבגלגולה תחת הנהגתו של יוסף לפיד (בשנים 1999-2006), הניפה את ההתנגדות לפטור החרדים כאחד מדגליה המרכזיים. מייסדי התעוררות גם שיתפו פעולה בהקמת מפלגת ישראל אחרת, שגיוס שוויוני היה בין דרישותיה. המפלגה השתתפה בבחירות לכנסת בשנת 2003 אך לא עברה את אחוז החסימה. בשנים 2007-2009 היה פעיל הפורום – לצד ארגונים אחרים – ב"קמפיין המשתמטים". קמפיין זה נועד לגנות את אלה שאינם משרתים, לנוכח חשיפת הנתון כי אחד מכל ארבעה גברים יהודים אינו משרת (כמחציתם חרדים).

על פי הפורום, על כל אזרח ישראלי – ללא קשר לדת או למגזר (לא ציון מגדר) – לשאת בנטל ולשרת, אם שירות צבאי ואם שירות אזרחי. על האמנה שניסח בעניין זה חתמו כמה עשרות ארגונים, ובהם מפלגות, אגודות סטודנטים, עמותות הפועלות

---

*yagille@openu.ac.il

לחופש מדת ועוד. הפורום הוקם על ידי נשים וגברים, אנשי המעמד הבינוני, הכולט בהם הוא איתי בן חורין, שהיה גם בין מייסדי התעוררות.²

בן חורין היה בין מגישי העתירה לבג"ץ, שתבעה לבטל את "חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם", תשס"ב-2002 (להלן: "חוק טל"). העתירה נחלה הצלחה בפברואר 2012, משקבע בג"ץ כי חוק זה אינו חוקתי ועל כן הכנסת לא תוכל להאריכו במתכונתו הנוכחית לאחר שתוקפו יסתיים ביום 1 באוגוסט 2012 (בג"ץ 6298/07, יהודה רסלר ואחרים נגד כנסת ישראל). כבר בינואר 2012, עוד בטרם הפסיקה, הקים הפורום את "מאהל הפראיירים", אוהל מחאה של המשרתים כנגד אלה שאינם משרתים. המאהל פעל בשיתוף עם התארגנות אחרת שנקראה "המחנה המשותף", שבה בלט בועז נול, מייסד אחר של התעוררות ההיסטורית ושל ישראל אחרת.

בתגובה להחלטת בג"ץ, ולאחר הצטרפות מפלגת קדימה לקואליציה, הקימה הממשלה במאי 2012 ועדה קואליציונית בראשות חבר הכנסת יוחנן פלסנר. תפקידה היה לקדם את השוויון בנטל השירות ולגבש חלופה לחוק טל. ביולי 2012 הגישה הוועדה את המלצתה להחיל עד לשנת 2016 חובת גיוס לצבא או לשירות האזרחי על כ־80 אחוז מכל שנתון של אוכלוסיית הציבור החרדי (ועדת פלסנר, 2012). התנגדות ראש הממשלה בנימין נתניהו להמלצה הביאה לפרישת קדימה מהממשלה ולהקדמת הבחירות. על רקע זה נערכה עצרת מחאה רבת משתתפים בתל אביב ביולי 2012.

במרכז המחאה עמד גיוס חרדים. בה בעת, הושמעה לראשונה התביעה לגיוס חובה של אזרחים פלסטינים לשירות האזרחי במהלך עבודתה של ועדת פלסנר, על ידי מפלגת ישראל ביתנו. עם זאת, דרישה זו לא הייתה במוקד המחאה. באוגוסט 2012 פג תוקפו של חוק טל.

במערכת הבחירות שהתקיימה בחורף 2013 התחדש העיסוק בסוגיית "השוויון בנטל". הוא לא היה מרכזי בבחירות, אך מרבית המפלגות הכריזו שיקדמו מתווה חקיקה שוויוני ביחס לחוק טל המקורי. מתווה מפורט פורסם בעיקר על ידי מפלגת יש עתיד בראשותו של יאיר לפיד, שבמידה רבה היוותה המשך למפלגת שינוי ההיסטורית. הסכמה למתווה זה הייתה אחד מתנאי ההצטרפות של המפלגה לקואליציה הממשלתית. בהסכם הקואליציוני נקבע כי הממשלה תקדם חוק שיחיל חובת גיוס על כל אזרח מגיל 18 ומעלה, לרבות מרבית החרדים, ותגיש הצעת חוק עד 45 ימים מיום הקמת הממשלה.³ נכון למועד הכתיבה (אוקטובר 2013) הוכנה הצעת חוק על ידי ועדת שרים (ועדת פרי), אך היא טרם אושרה על ידי הכנסת.

יש לציין כי במקביל למחאה זו העוסקת בחלוקת הנטל, ידע השיח הציבורי החל ממחצית שנות ה-90 התארגנויות של אנשי מילואים, שהרקע להן הוא חלוקת נטל בלתי שוויונית בין משרתי המילואים. התביעה העיקרית הייתה להקלת נטל המשרתים ולתגמולם, יותר מאשר תביעה להשוויית הנטל או להרחבת מעגל המשרתים במילואים.

המחאה כנגד אי השוויון בנשיאה בנטל כוונה לשינוי מדיניות הגיוס. עם זאת, האסטרטגיה שלה התמקדה רבות במאבק על הכרה והעצמה סמלית של המשרתים בצבא ולא רק על עיצוב מדיניות הגיוס, תוך שהיא מעתיקה חלק מזירת הפעולה מהמדינה, שהיא הכתובת לשינוי המדיניות, אל החברה האזרחית. לכאורה יש בכך כדי לפגום באפקטיביות המאבק. כדי להבין את דרך הפעולה נזדקק לכלים התיאורטיים של חקר תנועות חברתיות חדשות ולתמה התיאורטית של קול/יציאה/נאמנות, שאותה הציג אלברט הירשמן.

הטענה היא כי גבולות המחאה עוצבו במסגרת המגבלות המבניות של משטר הגיוס הבררני ושילובן עם שיח רפובליקני נחלש. גבולות אלה הביאו להפנמת חולשתה של המדינה לאכוף גיוס ולתגמל את המשרתים, ולכן הם הטו את מיקוד המחאה למאמץ להפקת תגמולים סמליים חדשים עבור המשרתים בצבא ולא רק לשינוי מדיניות הגיוס, ולמיקוד המאבק בחברה האזרחית ולא רק במדינה. החלק הבא של המאמר יסקור את הרקע להופעת המחאה; החלק השלישי ישרטט את הגבולות שתוחמים את שיח המחאה; והחלק הרביעי ידון באופיו של שיח המחאה.

הרקע למחאה – מהדרה להכלה

המחאה היא תוצאה של התרחקות המעמד הבינוני-חילוני מהצבא (האשכנזי בעיקרו, שעובה בהדרגה במזרחים שהשתלבו בדרג הביניים ומעלה של המעמד הבינוני). קבוצה זו היוותה חוט השדרה של הצבא וזוהתה היסטורית עם הישגיו. המדינה תגמלה קבוצה זו עבור תרומתה בנדיבות רבה. מאז שנות ה־70, ובאופן מואץ לאחר שנות ה־80, החלה קבוצה זו להתרחק מהצבא. להתרחקות זו כמה גורמים, שהחשוב שבהם הוא ניתוק הדרגתי של החיילות (soldiering) מהאזרחות (citizenship), כלומר, ניתוק בין התרומה הצבאית ובין הנגישות לאזרחות מועדפת, תהליך שהעצימו התחזקות חברת השוק ואתוס השוק. מהלך דומה מוכר גם מניסיוןן של מדינות מערביות אחרות. זוהי שחיקה ביכולת המעמד הבינוני לצבור בשירות הצבאי נכסים בעלי ערך חברתי. ארבעה ממדים לפחות רלוונטיים לשחיקה זו (ראו בעיקר לוי, 2007):

1. זכויות חברתיות – יתרונם של המשרתים בצבא נפגע כאשר לקבוצות שלא משרתות, ובמרכזן חרדים ואזרחים פלסטינים, הונגשו זכויות ללא מבחן השירות הצבאי – כשם שתהליכים פוליטיים וכלכליים פגעו ביכולתה של ההתיישבות העובדת הוותיקה ליהנות מיתרונות כלכליים וסמליים, שלא אחת הוצדקו בעבר בתרומה הצבאית של מגזר זה.
2. שוק עבודה – בחסות חקיקה ופסיקה ליברליות איבד המושג "יוצא צבא", שהיה סמל משמעותי ובאמצעותו זכו יוצאי צבא לעדיפויות בשוק העבודה, רבות ממשמעותו.

חשוב מכך, שירות צבאי החל להשיא פרמיה שלילית בשוק העבודה ככל ששוק זה נעשה תחרותי. הטענות על אפלייתם לרעה של אנשי מילואים במקומות עבודה הן אינדיקציה חשובה לכך.

3. מעמד פוליטי – מהפך 1977 נישל את המעמד הבינוני-חילוני מהדומיננטיות הפוליטית שלו והעלה קבוצות אחרות, במרכזן דתיים ומזרחים.

4. הצדקת מעמד – ככל שהשיח הרפובליקני נחלש, נעשה השירות הצבאי למרכזי פחות בהצדקת המעמד החברתי המועדף של קבוצה זו; שיח ליברלי, כמו גם אתוס השוק, שימשו להצדקת הישגי הקבוצה (ראו פלד ושפיר, 2005).

במילים אחרות, עד לשנות ה-70 פוצתה הקרבה צבאית בלתי שוויונית באמצעות תגמולים בלתי שוויוניים, כך שההיררכיה הצבאית שיקפה, כפי שגם קיבעה, את ההיררכיה החברתית. זהו החליפין הרפובליקני – הקרבה צבאית תמורת תגמולים. משחליפין זה מופר, המוטיבציה להקרבה צבאית נפגעת ומופיעות צורות שונות של התנגדות להקרבה (לוי, 2007).

הניתוק אזרחות-חיילות מחריף ככל שמודל הגיוס נעשה בררני. מודל גיוס בררני הוא מודל של גיוס חובה החל פורמלית על האוכלוסייה, אך גם פוטר שיעור גבוה יחסית של האוכלוסייה מחובת הגיוס. במציאות הישראלית הונהג מלכתחילה מודל בררני בחלקו, משנעשו הסדרים פורמליים ומעשיים שפטרו מהשירות אזרחים פלסטינים ונשים דתיות. בהדרגה התרחבו הסדרי הפטור והם כללו גם צעירים יהודים ברמת השכלה נמוכה (ספראי, 2010: 75-76). בעוד שיעורי הפטור של אלה הצטמצמו בעקבות מלחמת 1973, התרחבו מאז המהפך של שנת 1977 הסדרי הפטור של גברים חרדים, והגיעו עד לשיעור של כ-13 אחוז מאז שנת 2009 (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2012: 14). משנות ה-90 התרחבו הפטורים גם לגברים משכילים בני המעמד הבינוני וגברים ממעמדות נמוכים. זאת בחסות שילוב משבר המוטיבציה של המעמד הבינוני עם מדיניות הגיוס, שמיצתה את הגידול באוכלוסיית הצעירים בשל הריבוי הטבעי וההגירה מברית המועצות לשעבר, ולכן הרחיבה פטורי גיוס וקיצורי שירות (שטרן, 1998). מאז מחצית העשור הראשון של שנות האלפיים, כרבע מכלל הגברים חייבי הגיוס אינם מתגייסים, כאשר שלישי עד מחצית מהם פטורים בחסות "תורתו ואומנותו" (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2012: 14). בהמשך הורחב הפטור גם לנשים חילוניות, המנצלות את הסדר הפטור לנשים דתיות כדי להימנע משירות, עד כי שיעור גיוסן של נשים ירד מ-63 אחוז בשנת 1997 לכ-54 אחוז בשנת 2008 (דובר צה"ל, 2008: 12). לסיכום כמותי של התעצמות משטר הגיוס הבררני, אם בשנים 1983-1984 עמד שיעור המשרתים בצבא, כולל מילואים, על 16.4 אחוז מכלל האוכלוסייה, הרי שבשנים 2004-2005 הוא ירד ל-9.2 אחוזים בלבד (חדד, 2009: 99).

כאשר הבררנות משולבת עם הניתוק של אזרחות-חיילות, היא אינה יכולה לשמש מנוף לתגמול המשרתים בצבא. בנסיבות אלו, היכולת לטעת בקרב המשרתים את ההכרה שהם אליטת שירות - שאמנם תורמת ומקריבה יותר מקבוצות אחרות אך גם מתוגמלת בהתאם - מוגבלת. פעולה שיחנית זו יכולה הייתה להתקיים בעבר, כשהחליפין הרפובליקני עבד עבור קבוצה זו, ואמנם היא מתקיימת היום במידה רבה באשר לצעירים הדתיים-לאומיים (ראו בהמשך) אבל לא באשר לצעירי המעמד הבינוני-חילוני. יתר על כן, ככל שהבררנות מתרחבת, היכולת להפלות לטובה מחדש את המשרתים מצטמצמת (ראו הרחבה בהמשך).

התוצאה היא שההשתתפות בצבא נהייתה עבור המעמד הבינוני-חילוני מנכס לנטל. התמה של "נטל", הכוללת בשיח על "חלוקת הנטל", משקפת את הפיחות בערכו של השירות הצבאי. אין הוא נכס כבעבר, שיש להדיר אחרים מאחזיה בו, אלא נטל שיש לחלוק. האתוס המכונן של צה"ל, ביטוי מובהק לצבאיות הישראלית, היה שהחיילים נקראים לשירות חובה אבל באים כמתנדבים, כהמשך למורשת החלוצית. בסתירה לאתוס זה, עומדות אפוא הצגת השירות כנטל והתביעה כי נטל זה ייאכף על אחרים אף נגד רצונם. בתורה, העצימה הרטוריקה של נטל את פיחותו של ערך השירות הצבאי. תפנית זו מנכס לנטל מבשרת גם על תפנית מהדרה להכלה: כל עוד המעמד הבינוני-חילוני תפס את הצבא כמעוז שלו - מעוז שהקנה לו יוקרה ותגמולים, הצדיק את הישגיו וזוהה איתו היסטורית, כמעמד "בונה האומה" - מעמד זה לא גילה עניין בהדרת קבוצות שונות מהצבא. זאת, בין שהדרה מלאה של פלסטינים וחרדים ובין שהדרה חלקית - בעיקר מהליבה הלוחמת של הצבא - של דתיים (מטעמי תרבות) ושל מזרחים מהפריפריה ונשים (מטעמי התאמה לכאורה). לשם המחשה, במהלך שנות ה-60-70 לא גויס כשליש מהגברים היהודים בהתאם לקריטריונים של כשירות (ספראי, 2010: 75-76), אך תופעה זו לא עוררה עניין ציבורי. הדרה זו שירתה את הזיהוי של גברי המעמד הבינוני-חילוני עם "העם", שבדיוקנו עוצב "צבא העם". זאת בפרט באשר לפטור החרדי. הרחקת החרדים מהצבא יכולה הייתה להיתפס כמנגנון המדיר קבוצה זו מאתר ההפקה של "הטוב המשותף" של הישראליות החדשה, שלחרדים אין בה לכאורה כל חלק, כמי שנתפסים כמייצגי היהודי הגלותי.

ההיסטוריה של צבאות המערב רצופה מקרים שבהם קבוצת רוב לא רק שלא גילתה עניין בגיוס מיעוטים לצבא המגויס-חובה, אלא אף פעלה לבלום גיוס שכזה כדי למנוע את השינוי בצביונו של הצבא, צביון שזוהה עם סמליה של קבוצת הרוב. שיקולים של חלוקת נטל לא מילאו תפקיד נכבד. שיקולים אלה הופכים משמעותיים רק כאשר קבוצת הרוב מתרחקת מהצבא ומחלישה את אחיזתה בו, הסמלית ולא רק הכמותית. זה אשר קרה למעמד הבינוני-חילוני הישראלי משנות ה-80. זהו המעבר מהדרה להכלה, כלומר להשלמה עם הכלה של קבוצות אחרות ואפילו תביעה להכלה כשזו אינה מתנהלת

כסדרה, תביעה הנעטפת בסמלים של חלוקת נטל. יתר על כן, הנסיגה של תחושת "הנכס" והתרחבות תחושת "הנטל" קיבלה ביטויים נוספים, ובהם גם נסיגה מאתוס הגבורה וההקרבה (כפי שנצפה בטקסי זיכרון בתיכוני העילית) לטובת התמקדות באבל האישי ובכינון אתוס של קורבן (לומסקי-פדר, 2003).

ואכן, החל מ־1973 קיים מתאם בין הירידה במעמד הצבא והנכסים שהוא מקנה למגויסיו החזקים, ובין התביעות לחלוקת נטל. לאחר 1973 הופיעו תביעות אישיות לחלוקת נטל שוויונית, בעיקר של אנשי מילואים (ספראי, 2010: 76–82). התביעה לחלוקת נטל הפכה לקבוצתית ולמזוהה עם המעמד הבינוני החילוני משהוגשה העתירה לבג"ץ של אמנון רובינשטיין ואחרים בעניין גיוס החרדים, שלה חברו, לראשונה, גם תלמידי תיכון וסטודנטים. עתירה זו הניבה את חקיקתו של חוק טל (בג"ץ 3267/97 רובינשטיין נגד שר הביטחון). כחלק מכך גם גבר הלחץ לחשוף את נתוני אי השוויון בגיוס, ואלה החלו להתפרסם מראשית שנות האלפיים. באופן מעגלי, חשיפת נתוני אי השוויון מחלישה את הלגיטימיות של מודל הגיוס ומעצימה את התרחקות המעמד הבינוני מהצבא, כמי שחש שהוא נושא בנטל בלתי מתגמל ולא שוויוני, וחוזר חלילה. לאחר חקיקתו של חוק טל שככה המחאה, והיא התעוררה מחדש בעיקר במחצית השנייה של שנות האלפיים ככל שאי השוויון בגיוס התרחב, לרבות הכיול של חוק טל להרחיב משמעותית את גיוס החרדים. על רקע זה ניתן להבין את הקמת הפורום בשנת 2007, לצד חידוש הפנייה לבג"ץ בסדרת עתירות בראשית העשור הראשון של שנות האלפיים, שבעקבותיהן המריץ בג"ץ את ממשלת ישראל לעשות יותר להשוויית הנטל (בג"ץ 6427/02, התנועה לאיכות השלטון נגד כנסת ישראל; בג"ץ 6298/07, יהודה רסלר נגד כנסת ישראל). זאת, עד לעתירה שהביאה לביטולו של חוק טל. ניתן אפוא לקבוע כי מודל גיוס החובה שרוי במשבר לגיטימציה. משבר לגיטימציה הוא תוצאה של סתירה בין הגיונות פעולה שונים של המדינה היוצרים משבר אמון. במקרה זה – סתירה בין מודל הגיוס שהפך לבררני ובין האתוס המכונן השוויוני של מודל הגיוס, שמבחינה היסטורית גם נכרך בתגמולים רפובליקניים. משבר זה מעודד מחאה, שהתגברה בשנת 2012.

הגבולות של שיח המחאה

ההנחה היא ששיח הגמוני ממוקם בגבולות הז'אנר ההגמוני (hegemonic genres), כפי שכינה זאת מרק סטיינברג (Steinberg, 1999), כלומר שיח המגלם אמיתות המתקבלות כמובנות מאליהן. במקרה זה, הז'אנר ההגמוני הוא זה של שיח רפובליקני, שלו עדיין יש משקל בתרבות הישראלית. אך זאת תוך התאמת שיח המחאה לשינויים שחלו בשיח הרפובליקני ולניצול סתירות שהתהוו בתוכו. ננסה לאפיין גבולות אלה:

ראשית, משטר הגיוס הבררני יוצר אי שביעות רצון בשל אי ההוגנות המגולמת בו. הייתה זו חוקרת מודל הגיוס מרגרט לוי (Levi, 1997) שטענה כי כדי להבטיח היענות לגיוס חובה, צריך האזרח לסבור שהמשלה ראויה לאמונו ושגם אזרחים אחרים נענים לגיוס חובה – כלומר שיפעל עיקרון של הדדיות. הסדרי גיוס ופטור מגיוס שאינם שקופים או מוצדקים, או שנובעים מתהליכי קבלת החלטות לא סדורים וללא שיתוף האזרחים, מחלישים את אמון האזרחים בהוגנות המודל ומנביעים צורות שונות של התנגדות לגיוס החובה.

שנית, כל עוד מתקיים גיוס החובה, המדינה היא המסדירה את הגיוס ולא שוק העבודה, שהוא המסדיר את הגיוס כאשר מתקיים גיוס לצבא מתנדבים. לכן, המדינה היא המוקד לתביעות של אזרחים משמתעוררת תחושה של חוסר אמון בהוגנות המודל. שלישית, השיח הרפובליקני עדיין ממלא תפקיד. כאשר סמלי השיח עדיין משמעותיים, הם מטים לשיח מחאה. שיח שכזה מבקש לשמר את מודל גיוס החובה ולהשתמש בסמליו כדי לייצר היררכיות חברתיות חדשות או לשמר היררכיות קיימות, הבנויות על ההבחנה בין משרתים ללא-משרתים ועל התגמולים הנובעים מכך. אם השיח הרפובליקני היה חלש יותר, אי שביעות הרצון מאי ההוגנות של מודל הגיוס עשויה הייתה להטות לתביעה לבטל את גיוס החובה, כפי שאירע בנסיבות דומות במרבית החברות המערביות.

רביעית, השיח הרפובליקני התחבר למחאה החברתית של קיץ 2011, שהניחה חלק מהתשתית למחאת הגיוס. המחאה החברתית העניקה לגיטימציה לתביעה לחלוקת נטל, כחלק מהתביעה הכללית לחלוקה מחודשת של משאבי המדינה – תביעת המעמד הבינוני החש מקופח הן באשר לנטל המס המוטל עליו והן באשר לזכויות החברתיות שהוא מקבל בתמורה. קיפוח זה יכול להתפרס גם לנשיאה הבלתי מתגמלת בנטל השירות הצבאי. זאת בפרט שעל אף ניסיון המחאה החברתית להתחבר לקבוצות רחבות, מוסגרה המחאה בגבולות השיח הלאומי הציוני המקובל ככל שבלטו בה סמלי הלאום. כך למשל, באחת העצרות ניהלו המארגנים ויכוח סוער בשאלה אם לשיר את ההמנון המנכר את האזרחים הפלסטינים, ולבסוף החליטו לשיר אותו (שכטר, 2012: 280). לכן ניתן לטעון כי המחאה נשענה על העיקרון החוזי של שירות צבאי ותשלום מסים תמורת חובתה של המדינה לדאוג לרווחת אלה המשלמים מס ומשרתים בצבא (פילק ורם, 2012: 3). עם זאת, וחמישית, מדובר בשיח רפובליקני נחלש ואף שוקע ככל שהוא מאתגר באמצעות שיח אזרחות ליברלי (ראו פלד ושפיר, 2005). אם נדרשה הוכחה לאתגור זה, היא נראתה במחאה החברתית של קיץ 2011. ממחאה זו נפקד כמעט באופן מלא הניסיון לקשור שירות צבאי עם תגמולים חברתיים, קשר העומד בכסיס השיח הרפובליקני. המוחים דיברו בעיקר בשם זכאותם לזכויות חברתיות כאזרחים ללא קשר לשירות הצבאי. לראשונה נעשה שימוש נרחב במונח "עם" כדי להתחבר לציבור רחב, גם אם

מחוללי המחאה ודובריה הבולטים היו אנשי המעמד הבינוני החילוני, שניסו לקדם את העניינים שלו (פילק ורם, 2012: 2-3). הניסיון של מנהיגי המחאה להתחבר לציבורים לא משרתים (חרדים ואזרחים פלסטינים) ומשקלן של נשים בהנהגת המחאה (לרבות דפני ליף שבשל מחלה לא גויסה לצה"ל, עובדה שזכתה לתשומת לב ציבורית), מילאו תפקיד בעמעום המסר הרפובליקני. בה בעת, החיבורים לנשים ולקבוצות האחרות התאפשרו לאור החלשתו של השיח הרפובליקני, שיצר מרחב ביטוי לקבוצות חדשות. רק מאהל בודד של הפורום ברוטשילד ניסה לייצג את הטענה של אי השוויון בנטל הגיוס, אך משקלו היה שולי בשיח המחאה החברתית.

בה בעת, מחאת הגיוס של קיץ 2012 ניזונה גם מתחושת הכישלון של המחאה החברתית שנה קודם לכן: הדחיקה של סוגיית הגיוס לשולי המחאה החברתית יכולה הייתה לדרבן לתפיסת הבמה את מי שחשו שעניינם נזנח קודם לכן. מחאת קיץ 2011 איימה כמו גם ליצור ברית סולידרית של המעמד הבינוני החילוני עם חרדים, ובכך להשמיט את הקרקע מתחת לאלה המפיקים עוצמה דווקא מההפרדה בין הקבוצות.

יתר על כן, ניתן לטעון כי הדיון בחוק טל אף מתנהל בסתירה לשיחים הדומיננטיים בחברה הישראלית, כפי ששיח המחאה החברתית ביטא. קואליציה חברתית-נאו-ליברלית, המקיפה את המוחים החברתיים מזה ואת חסידי כלכלת השוק מזה, דוחפת לצמצום הצבא. זאת אם כדרך לצמצום הצריכה הביטחונית והעתקת משאבים להוצאה חברתית (כפי שהמליץ גם דוח טרכטנברג, שחובר בעקבות המחאה), ואם כדרך לצמצום הצריכה הציבורית בכלל. כאינדיקציה, השקעה גבוהה יותר בביטחון היא שביעית בלבד בסדר העדיפויות של הישראלים באשר להשקעה הציבורית, כפי שעולה ממדד הדמוקרטיה של השנים 2011-2012 (הרמן ואח', 2012: 162-163). התביעה להקטנת ההוצאה הביטחונית משמעה צמצום היקפי הגיוס, בחובה ובמילואים כאחד, מהלך שרק יגביר את אי השוויון של מודל הגיוס הבררני. אך צמצום ההוצאה חשוב לקואליציה זו יותר מאשר נטל שוויוני. סביר להניח כי רעיונות שונים שמושקעים לעידוד גיוסם של חרדים, כמו הקמת גדודים ייעודיים או הענקת תמריצים כספיים, ייוותרו ללא כיסוי תקציבי.

זאת בפרט, ושישית, שתפקיד חשוב ממלא גם אופיו הייחודי של משטר הגיוס הבררני. הסדרי הפטור המכוונים את משטר הבררנות בישראל הם בעיקרם הסדרים קיבוציים (אזרחים פלסטינים, חרדים, נשים דתיות וכו') או אישיים (כמו פטור נפשי, ואף מוטיבציה ככל שהדברים נוגעים למערך המילואים), בעוד הסדרי פטור המבוססים על קריטריונים שקופים של כשירות (כמו מצב רפואי והשכלה), חלים רק על מיעוט הפטורים. זאת, בשונה ממה שהיה מקובל במדינות המערב בנסיבות דומות. לאופי ייחודי זה שתי השפעות, המחלישות את מקומה של המדינה כמוקד העיקרי לתביעות הנוגעות לחלוקת הנטל:

1. האופי הייחודי של משטר הבררנות מעניק משקל לשוק ולחברה האזרחית כמי שמעצבים את ההעדפות של פרטים וקבוצות ביחס לשאלה האם להתגייס, ואם כן לאיזה מסלול. בנוסף, השוק והחברה האזרחית מעצבים את גבולות כושר המיקוח של אותם פרטים וקבוצות מול הצבא במימוש העדפות אלו. בנסיבות המוזכרות, יכולתו של מי שמבקש למחות על חלוקת הנטל לראות במוסדות המדינה אחראים בלעדית לאי השוויון בנטל – נחלשת. לכן חלק מהמחאה מכוון גם כלפי החברה האזרחית. מצד אחר, הפנייה אינה יכולה להיות לחברה האזרחית לבדה – כמאפיינת משטר של גיוס התנדבותי, כלומר גיוס המוסדר באמצעות שוק העבודה ולא איפת המדינה.

2. האופי הייחודי של משטר הבררנות גם מחליש את התביעה הרפובליקנית הקלאסית לקשירת זכויות בחובות. היכולת להפלות מחדש לטובה את המשרתים נהייתה לבלתי חוקתית בהינתן ש: (א) קבוצות שאינן משרתות צברו זכויות במנותק ממבחן השירות הצבאי; (ב) הבררנות מבוססת על הסדרים קיבוציים חוקיים יותר מאשר אישיים; ו-(ג) שיעורי הבררנות התרחבו (ראו למשל על כישלון הניסיון ליצור העדפה מתקנת בשירות המדינה, שטיינר, 2011). זאת בפרט, שהמדינה עצמה נקטה בגישה של העדפה מתקנת הפוכה, כלומר הפלתה לטובה את הלא-משרתים, כחלק מהניסיון לשלב בשוק העבודה חרדים, ובמידה מסוימת גם אזרחים פלסטינים.

לבסוף, משטר הגיוס הבררני עיצב את גבולות המחאה גם בעצבו את האפקטיביות הפוטנציאלית שלה. לצורך זה ניתן להיעזר בכלים שהציעה עבודתו הקלאסית של אלברט הירשמן (Hirschman, 1970). עבודה זו עסקה באי שביעות של צרכנים או חברי ארגון לנוכח ירידה בביצועי הארגון. הירשמן טען כי אי שביעות רצון תביא לאחת משלוש תגובות: (1) המשך ההישארות בארגון מתוך הזדהות (loyalty); (2) יציאה מהארגון (exit); (3) ניסיון להשפיע על התנהלות הארגון על ידי השמעת קול בצורות שונות (voice). ככלל, ככל שחסמי היציאה גבוהים יותר, גוברת הסבירות כי יינקטו תגובת הנאמנות או הקול.

התיאוריה מלמדת כי סיכויי הופעתה של פעולה קולקטיבית בנושאי צבא גבוהים יותר בתנאים של מודל של גיוס חובה ביחס למודל של גיוס התנדבותי. בתנאים אלה, המגויס בפועל, המגויס הפוטנציאלי ובני משפחתם יעדיפו יציאה על פני קול, אם ימצאו את אופציית הנאמנות פחות רצויה מבחינתם (Vasquez, 2009).

משטר הגיוס הבררני נמצא בעמדת ביניים. עבור קבוצות בעלות כושר מיקוח, סביר כי תגבר ההעדפה של יציאה על פני קול, כלומר להימנעות משירות על פני מחאה, המבקשת להשפיע על התנהלות הצבא, לרבות בממד של חלוקת נטל. זאת, ככל שמשטר זה מאפשר לקבוצת הכוח הפוליטי בישראל, קרי המעמד הבינוני החילוני, למנף את כושר המיקוח שלה כדי להקטין בצורות שונות את נטל השירות. הסדר

פטור על רקע רפואי או נפשי, קיצור שירות על רקע דומה, בחירה בשירות שאינו קרבי והימנעות משירות מילואים הם מצורות היציאה. עבור נשים, האפשרויות רחבות עוד יותר, ועל כך יעיד הגידול המשמעותי בשיעורן של נשים הפטורות משירות חובה על רקע הצהרתן כדתיות (בשעה ששיעור גיוסן של נשים דתיות לצבא דווקא גובר). התוצאה היא היחלשות הפוטנציאל למחאה. הצעיר המבוסס יעדיף לנקוט באופציית היציאה שתקטין את הנטל מאשר לתבוע כי הנטל יושת על אחרים – דרישה שסיכויי המימוש שלה מעטים והשפעתה על הקלת הנטל אינה ברורה מאליה, ודאי לא בטווח הקצר. יתר על כן, ככל שנתוני אי השוויון בגיוס נחשפו מאז ראשית שנות האלפיים, הרי שלצד המחאה, הביקורת והכעס, חלחלה לדעת הקהל ההכרה כי חובת הגיוס שוב אינה טוטאלית (או נראית כך) כבעבר.

אכן, מחקרי דעת קהל שסיכם מכון גוטמן מזהים דווקא ירידה בשיעור התמיכה בגיוס חרדים. שיעור המסכימים כי יש לגייס בני ישיבות לצבא עלה מ-71 אחוז ל-90 אחוז בשנים 1987-1991. אז שיעורי הפטור של המעמד הבינוני-חילוני היו יחסית נמוכים, האתוס הצבאי היה מבוסס (במהלך האינתיפאדה הראשונה ולפני הסכם אוסלו), הזיכרון ההיסטורי של נטל מילואים גבוה בשנות מלחמת לבנון (1982-1985) היה עדיין חזק והתרעומת על הפטור החרדי החלה לחלחל. נזכור כי בשנת 1988 דן בג"ץ בעתירה של עורך הדין יהודה רסלר נגד ההחלטה לפטור תלמידי ישיבות משירות צבאי (בג"ץ 910/86, רסלר נגד שר הביטחון). עתירה זו נדחתה, אך לראשונה נפתחו דלתות בית המשפט בפני "העותר הציבורי", כלומר מי שמגיש עתירה בשם עניין ציבורי, גם אם לא נפגע ישירות ממעשה השלטון (עמדה שנדחתה בעתירה דומה בשנת 1981 – בג"ץ 448/81, רסלר נגד שר הביטחון). במקרה זה שכנעו העותרים כי "אם הם יזכו בעתירה וגיוסם של בחורי הישיבה לא יידחה, יוקל במידת מה על שירות המילואים שלהם". כלומר, גיוס החרדים נקשר ישירות לנטל המילואים.

שיעור התומכים בגיוס חרדים ירד בשנת 2009 מ-90 אחוז ל-85 אחוז. כך, ככל שאופציית היציאה נהייתה ליותר זמינה ולגיטימית משנות ה-90 המתקדמות, אתוס הצבאיות וציווי הגיוס הנלווה לו שוב לא היו טוטאליים כבעבר ונטל המילואים ירד באופן דרמטי – כך גם ירדה התמיכה הגורפת בגיוס חרדים (הנתונים נלקחו מוולטר וכהן, 2012). גם אם נניח כי בין השנים עלה משקלם של החרדים באוכלוסייה, הרי שכשם שעלייה זו לא מסבירה את מגמת הנגד של הקפיצה בשנים 1987-1991, היא לא יכולה להסביר באופן מלא את הירידה בשנים 1991-2009.

אופציית היציאה של המעמד הבינוני-חילוני נפגשה עם אופציית הנאמנות של הקבוצה הדתית-לאומית. משקלה של קבוצה זו בצבא נמצא בעלייה מתמדת ומשתקף לא רק ביחידות הלוחמות, אלא בהדרגה גם בקצונה בדרג הבינוני-בכיר. עבור קבוצה זו, הגיוס נהיה למשאב סמלי חשוב, שלא רק מרומם את מעמד חברי הקבוצה בקהילותיהם,

בעיקר את הקצינים, אלא גם מקנה לקבוצה יכולת להשפיע על עיצובו של הצבא באופן המשלב עקרונות דתיים בתרבות הצבאית החילונית, למשל הגבלת שירותן של נשים והרחבת תפקידיה של הרבנות הצבאית. השפעה זו קשורה גם לאופן ביצוע המשימות, בעיקר הגבלת יכולתו של הצבא לאכוף חוק וסדר על המתנחלים בגדה המערבית (לוי, 2008). הקבוצה, כפי שעולה מהדיאלוג של החיילים עם רבניהם, תופסת את עצמה כאלוהית השירות החדשה, המחליפה את אליטת השירות החילונית שהתרחקה מהצבא. קבוצה זו חשה שהיא "לוקחת את מדינת ישראל על הגב שלה" ו"לא יוכלו בלעדיו" (הורוביץ, 2009).

עבור קבוצה זו השירות הצבאי הוא אפוא נכס ולא נטל. לא רק שאין לה צורך דחוף לחלוק אותו עם אחרים, אלא שעצם הדימוי של חלוקה לא שוויונית בנטל מקנה לקבוצה זו משאב סמלי בעל משמעות. היא אמנם מצדדת בגיוס חרדים, אבל היא לא בלטה בשיח מחאת הגיוס, ודאי לא בהנהגתו. סוגיית השוויון בנטל אף לא הייתה חלק ממצע מפלגת הבית היהודי, מפלגה שיותר מגלגולי העבר של המפלגות הציוניות-דתיות, ביקשה לייצג את דמות החייל הרתי החדש. המצע הדגיש את הצורך לתגמל את המשרתים, אך לא לאכוף שוויון בנטל.⁴ ואכן, במונחים של דעת קהל, נכון לשנת 2009 שיעור ההסכמה כי יש לגייס לצבא בני ישיבות היה גבוה (95 אחוז) בקרב החילונים, אך נמוך יחסית (73 אחוז), בקרב אלה שמגדירים את עצמם דתיים, לא חרדים (וולטר וכהן, 2012).

דבר זה מסביר מדוע לא התפתחה מחאה אפקטיבית, שתביא את הממשלה לתקן את מדיניות הגיוס. המחאה כשלה בגיוס תמיכה רחבה. חקיקתו של חוק טל הושגה בשנת 2002 בעקבות פסיקת בג"ץ ולא עקב מחאה המונית. כבר אז קסמו שערי היציאה מהצבא יותר מאשר אוהלי המחאה. הניסיון למחות נגד מהלכי החקיקה של חוק טל, שבעצם מיסד את אי גיוסם של החרדים, לא שינה את כיוון החקיקה. אחד ממייסדי התעוררות אף התוודה כי הכישלון לגייס תמיכה הביא אותו ואת חבריו לעגל פינות בדיווח על מספר החותמים על עצומת התנועה. "עייגול הפינות הביא לעייגול אפסים", הוא הודה (אוליניק, 2002). לאחר החקיקה, לא התפתחה מחאה משמעותית כנגד יישומו המהוסס, לכאורה, של החוק. זאת, הגם שחלוקה לא שוויונית של נטל הגיוס נוגעת במישורין בכעשירית מאוכלוסיית המדינה. בסופו של דבר חוללה פסיקת בג"ץ, ולא פעולה קולקטיבית, את השינוי בדמות ביטול החוק בשנת 2012 – שינוי מוגבל, בהיעדר פעולה קולקטיבית אפקטיבית היכולה להשפיע על הממשלה לחוקק חוקים המבטיחים שילוב מסיבי של חרדים בשירות הצבאי. אכן, תוצאות הבחירות של שנת 2013 הראו כי רק תשעה אחוזים שינו את הצבעתם כי חיפשו מפלגה עם יחס אחר לגיוס בחורי הישיבות.⁵

אם כך, מי שנותר במאבק הוא קבוצה מצומצמת של המעמד הבינוני החילוני. ההזדהות שלה עם הצבא היא גילוי אחר של אופציית נאמנות במושגי הירשמן. נאמנות מטה לחיזוק הסמלים מושאי הנאמנות.

במסגרת גבולות אלה התעצבה אפוא המחאה בעניין הגיוס. היא עשתה שימוש בסמלים הרפובליקניים כדי לאתגר את מוסדות המדינה, אבל לא יכולה הייתה להיבנות על לגיטימציה רפובליקנית כבעבר אלא הוטתה לגיוס של סמלים חליפיים, בהתאימה עצמה לתמורות שחלו בשיח הרפובליקני ולמגבלות מדיניות הגיוס הבררנית.

שיח מחאת הגיוס

את האסטרטגיה של המוחים ניתן להבין בעיקר באמצעות הכלים שמציע לנו חקר התנועות החברתיות החדשות (New Social Movements). התנועות החדשות, הפוסט-מודרניות, נאבקות על יצירת משמעות ועל זהות, ולא רק על חלוקת משאבים (Canel, 1997). כפי שמלמדים מאבקים מגרריים נגד סטריאוטיפים, המאבק הוא גם על כבוד חברתי (social honor) ועל קטגוריות וסיווגים חברתיים, ולא רק על חלוקת משאבים. התנועות מבקשות לקדם אינטרסים סמליים ולא רק חומריים. המשתתפים במאבקים אלה מבקשים להביע כעס, וההשתתפות נועדה להשמיע קול כדי לממש כבוד ולא רק לחולל שינוי פוליטי (Klandermans, 2004: 365). לכן התנועות לא רק מציגות תביעות כלפי המדינה אלא גם מנסות לערער את מבנה הכוח, אשר מוסדות אחרים מעצבים. הן מבקשות לשנות את כללי המשחק. כפי שהסבירה גישת הפוליטיקה הרב מוסדית (Multi-Institutional Politics Approach) (Armstrong & Bernstein, 2008), התנועות מתאימות את עצמן לשינויים במבנה השליטה, עם השינוי או הנסיגה בתפקיד המדינה. תנועות המחאה החדשות מאתגרות את מוסדות החברה ולא רק את המדינה.

אתגור מוסדות החברה משתלב עם מושג הקואורדינציה ההיטררכית (heterarchy) – הרשתית – שהציע בוב ג'סופ (Jessop, 2002). בנתחו את הקואורדינציות המסדירות את הפעולה החברתית, הציע ג'סופ להבחין את הקואורדינציה ההיטררכית הן מקואורדינציה על ידי השוק ("אנרכית") והן מקואורדינציה על ידי המדינה ("היררכית"). הקואורדינציה ההיטררכית מבוססת על התארגנויות עצמיות ורבות של ארגונים אוטונומיים שונים (כמו NGOs), המקיימות ביניהן רשתות ענפות של השפעה הדדית. זהו מרכיב של המשילות החדשה. התנועות החדשות מאתגרות אפוא את ההסדרה ההיטררכית, ובמקרה זה, מאתגרות את ההסדרה ההיטררכית של מדיניות הגיוס. בדומה לשילוב רשתות ושותפויות בניהולה של מדינת הרווחה (בעיקר שירותי רווחה, בריאות וחינוך), גם בתחום הגיוס הקואורדינציה היא היטררכית. בטרם תעבור הסדרת הגיוס מהיררכיה (כלומר אכיפת המדינה) לאנרכיה (כלומר הסדרה על ידי כוחות השוק, שהוא המעבר משירות חובה לשירות התנדבותי), המדינה מפעילה גם הסדרה רשתית. זאת באמצעות שילוב מתווכים בגיוס, בדמות ישיבות ההסדר והמכינות הקדם צבאיות, לצד מתווכים אחרים כמו הורים ובתי ספר.

מחאת הגיוס בישראל שיקפה מאפיינים אלה. כעיקרון, המוחים דרשו מהמשלה לחוקק חוקים אשר יאכפו נשיאה שוויונית בנטל הגיוס, לפני, ובעיקר לאחר, החלטת בג"ץ שביטלה את חוק טל. אך כפי שהראה שרטוט הגבולות שתחמו את המחאה, המדינה לא הייתה יכולה לשמש הכתובת הבלעדית לדרישת המוחים. היא הייתה הכתובת הבלעדית למעשה המנהלי הנדרש אבל לא לפעולה הסמלית, המתבקשת מנקודת המבט של המוחים.

המוחים ביקשו לייצר מחדש עבור עצמם משאב סמלי באמצעות הענקת משמעות לגיוס, ובכך להגן על זהותם כקבוצה אזרחית מועדפת. בהינתן הקושי החוקי להנהיג מחדש אפליה לטובה של יוצאי צבא, נחלש משקלן של תביעות לזכויות פורמליות והתחזק המשקל של תביעות המבקשות לייצר מחדש משאבים סמליים עבור אלה המשרתים.

המהלך הראשון להפקה של משאב סמלי הוא חידוד מחדש של ההיררכיות שהיטשטשו בחברה ככל ששירות צבאי נהיה לגורם פחות ופחות מכריע בהגדרת המעמד החברתי המועדף של המשרתים. לצורך כך, הוצגו הלא-משרתים כמשתמטים, הגדרה שהייתה רחבה בשנים 2007-2009 כאשר התנהל קמפיין נגד השתמטות, אך הלכה והתמקדה בעיקר בחרדים בעת מחאת הקיץ של 2012, על רקע יישום חוק טל וביטולו. בקמפיין הוצגו המשרתים מול המשתמטים כ"ישראלים האמיתיים", או בלשון הקמפיין "ישראלי אמיתי לא משתמט".

ההבחנה בין הקבוצות הייתה רחבה. במצגת של הפורום הוצג ההבדל בין הקבוצות כמובחן ב"צבע הדם" שלהן, כלומר, ההבחנה נדרשה לתיחום האולטימטיבי בין אלה המסכנים את חייהם ובין אלה שלא. החרדים המשתמטים אף הוצגו בהפגנה שנערכה ביולי 2012 כמסכני הקיום הלאומי, משקרא להם איתי בן חורין "תעשו שלא יהיה כאן חורבן בית שלישי".⁶ כהפגנה סמלית, ערכה התנועה בינואר 2011 מסע אלונקות מדומה (זיתון, 2011). מסע אלונקות הוא סמל משמעותי בתרבות הצבאית הישראלית. הוא מבטא את ערך הנשיאה השוויונית בנטל, את גיבוש היחידה וגם מהווה מעין מבחן הקובע מי ראוי לשמש לוחם המבטא את רוח הצוות ומי לא (Lieblich, 1989: 63). על כן יש במסע זה כדי להבליט את מי שאינם "תחת האלונקה", ובכך לגנותם. עיצוב ההיררכיה החדשה קיבל ביטוי בעיצוב מדומיין של גבולות הקולקטיב הישראלי. ח"כ (כתוארו בעת הכתיבה) איציק שמולי, יו"ר התאחדות הסטודנטים דאז וממנהיגי המחאה החברתית, טבע בנאומו המתוקשר בקיץ 2011 את המושג "הישראלים החדשים". הישראלים החדשים היו אלה שתבעו אפשרות לחיים הגונים בארץ והיו מוכנים להיאבק על כך. השירות הצבאי לא הוזכר בנאום אלא רק ברמז באומרו: "הכיכר הזו מלאה בישראלים החדשים שהיו מוכנים אפילו למות בשביל המדינה הזו, אבל היום אנו מצפים ממך אדוני ראש הממשלה שתתן לנו לחיות במדינה הזאת!".⁷ שנה לאחר

מכן, בניסיון להחיות את המחאה, עוצבו "הישראלים החדשים" מחדש. הם כבר לא חפפו ל"עם" הרוצה שינוי – שכנראה כבר לא רצה בו מספיק ולכן הגיב באדישות לחידוש המחאה. עתה, חפפו "הישראלים החדשים" למעמד הביניים המשרת בצבא, כדי להטעין מעמד זה מחדש ברוח המחאה באמצעות שיסויו באחרים. עתה אמר שמולי: "למעשה, הנושאים בנטל של מאבק 2012 אינם אלא תמונת ראי של מעמד הביניים שיצא לרחובות בקיץ 2011. הישראלים החדשים, מעמד הביניים והמשרתים הם העתק האחד של השני: אותם התורמים הם אותם הנרמסים" (שמולי, 2012). במילים אחרות, גבולות הקולקטיב הישראלי הוגדרו מחדש בהתאם לחלוקה בין מי שמשרת בצבא ובין מי שלא.

התיחום ההיררכי התפרס לתביעה לחלוקת תגמולים כמבוטא בססמה "בלי צבא אין קצבה", או "חייב להיות חוק אחר שבו כולם משרתים – או בשירות צבאי או אזרחי ומי שנותן יותר יקבל יותר" (בן חורין, 2012). אמר איציק שמולי (2012): "החיל המשרת ירכוש השכלה ויצא לשוק העבודה, הוא ישלם מסים ויעשה גם מילואים רק כדי לגלות שפעם אחר פעם יהיה משהו יותר לרצות, ומסירותו הגדולה למדינה תמשיך לשמש צידוק לאפלייתו מול אזרחים נטולי חובות ותחושת זהות משותפת". תפיסה רפובליקנית זו קיבלה מענה גם בתוכנית מפורטת שגיבשה מפלגת הבית היהודי לתגמול המשרתים.

הלא-משרתים הוצגו כיעד להדרה מהאזרחות המועדפת. לא בכדי ערכו המוחים הפגנה בבני ברק. הם פנו אל אלה שנתפסו על ידם משתמטים וגיננו אותם על ניצול לרעה של פרצות במדיניות הגיוס, ולא הסתפקו רק בפנייה אל המדינה המאפשרת פרצות אלו. לצד זאת, התביעה להטלת סנקציות על חרדים שלא ישרתו הייתה מרכזית במחאה זו (דוד, 2012). סוגיית הסנקציות הייתה ממוקדי המחלוקת שהתעוררה בעקבות הגשת ההמלצות של ועדת פלסנר, שצידדה בסנקציות בעוד ראש הממשלה נתניהו התנגד לכך. שרטוט הגבולות קיבל ביטוי גם בביקור של הפורום בבילעין ביולי 2011 כדי להזדהות עם חיילי צה"ל נגד השמאל – שהוצג כמי שפוגע בחיילים. כלומר, היה כאן מאמץ לרימום מעמדם של המשרתים כנגד מי שלכאורה מנסה לפגוע בהם.

גם אם התביעה לגיוסם של אזרחים פלסטינים לשירות אזרחי נשמעה לראשונה בשיח מחאת הגיוס של 2012, היא לא הייתה מרכזית. החרדים, לא האזרחים הפלסטינים, נתפסו כקבוצה שגיוסה לצבא אפשרי ואי גיוסה מקנה לה זכויות במנותק מחובות. יתר על כן, בעוד דעת הקהל בישראל מקבלת את מה שמוצג כשילובם של החרדים בחברה, היא אינה מוכנה להציע שוויון מלא לאזרחים הפלסטינים, ולכן גם התביעה לגיוסם אינה נתמכת באופן רחב. סביר לחזות כי התביעה לגיוס פלסטינים תתרחב ככל שתתרחב הנגישות של אלה לזכויות שונות, ובעיקר ככל שיתרחב שילובם בשוק העבודה העיקרי. אך בקיץ 2012 מהלך זה טרם יכול היה להבשיל.

האופי המדיר של המחאה שיקף את השינוי שחל בשיח הרפובליקני ככל שאותגר על ידי שיחי אזרחות אחרים. דוגמה בולטת לכך הייתה שיח השכול, שהתפתח בעיצומה של מלחמת לבנון השנייה (2006). ראשי התנועה הקיבוצית הבליטו את הנוכחות הגבוהה של צעיריהם במפת השכול של המלחמה וקראו תיגר על הניסיון לגמד את תרומתם הצבאית בעבר. הבלטה דומה הציעו גם המתנחלים, הפעם גם כהתרסה על חלקן המצומצם של קבוצות אחרות. על רקע זה יצא ראש אגף משאבי אנוש, האלוף אלעזר שטרן, בכיקורת פומבית על שבני תל אביב הוותיקה אינם מיוצגים במפת השכול ובכך עורר ויכוח ציבורי. במילים אחרות, היה כאן ניסיון להחיות את השיח הרפובליקני באמצעות שיח השכול, כניסיון להקנות מחדש משמעות סמלית להקרבה הצבאית מצד מי שנדחק על ידי השיחים החלופיים. אלא שיותר משהיה זה שיח רפובליקני כמונחים ההיסטוריים של תרומה מול תמורה, ביטא שיח השכול מהלך של דה־לגיטימציה של האחר, זה שאינו תורם (לוי, 2007: 305-306).

המאמץ לייצר מחדש משאב סמלי קיבל ביטויים נוספים: ראשית, הוא החליש את הדרישה לתגמול כספי. דרישה זו, שיכולה לתגמל את המשרתים באופן חוקי ולהעניק להם פיצוי על אוכדן שנות השתכרות והשכלה בצבא, אינה בולטת עדיין בשיח הציבורי הישראלי, וגם לא בלטה בשיח מחאת הגיוס של 2012, הגם שמופיעה ברשימת התביעות של הפורום. כפי שמלמד גם המקרה של ארגוני המילואים, התובעים תגמול כספי עבור שירותם, הדרישה היא כמונחים רפובליקניים, כלומר, הוקרה לאומית לקבוצה מקריבה ומשרתת, ופיצוי עבור הפסדים והוצאות הנגרמים עקב השירות, אך לא תשלום שכר עבור שירות. כך גם הצבא מציג תגמול זה.

שנית, המחאה לא עסקה בהקלת הנטל. תנועת המחאה לא עסקה בהמלצה משמעותית של ועדת פלסנר לאמץ בהדרגה רפורמה (שבשעתו הוצעה על ידי ועדת בן־בסט והממשלה אישרה בשנת 2006 אך הקפיאה לאחר מלחמת לבנון השנייה) לקיצור אורך שירות החובה לשנתיים. ההמלצה לגייס חרדים משתלבת בהמלצה זו (ועדת פלסנר, 2012: 69). יותר משהמוחים תבעו הקלה בנטל או התייחסו לתוצאות המעשיות האפשרויות של מתווה השילוב של חרדים בצבא, מילאה הבעת הזעם כלפי החרדים תפקיד בפני עצמו – דרך לתיחום מחדש של גבולות הישראליות.

שלישית, המוחים לא גילו עניין בדמות הצבא. גם אם שילוב מסיבי של חרדים בצבא יאיץ את תהליכי ההדרה שלו ובפרט הדרת נשים, לא זה על סדר היום של המוחים, אלא תיחום הגבולות ועיצוב ההיררכיה.

רביעית, המחאה התמקדה בפטור של גברים ולא של נשים. זאת, הגם ששיעורי הפטור של נשים עולים על אלה של גברים, ולכאורה צמצום פטורי נשים ושילוב מהותי יותר של נשים במקצועות הלחימה יתרום למימוש ערך השוויון בנטל השירות לא פחות מאשר שילוב חרדים. אלא שהמחאה ביקשה לשמר את זיהוי הצבאיות עם

גבריות והכלת הגבריות התקנית על כלל ציבור הגברים, לפחות היהודי (ראו ליבמן-עפאים, 2011). ככל שהתפתחה הדרישה גם לגיוסם של אזרחים פלסטינים, היה זה לשירות אזרחי ולא לצבא עצמו.

משהמדינה לא הייתה יכולה לשמש הכתובת הבלעדית לדרישת המוחים לזכויות מועדפות, והם פנו לייצור עצמי של משאב סמלי – החברה האזרחית הייתה לזירת פעולה מרכזית. קמפיין המשתמטים ביטא לראשונה מאמץ של “החברה האזרחית” לטפל בנושא הגיוס ולא לפנות רק אל המדינה. הקמפיין הזה צייר את דמות הישראלי הפרדיגמטי, הוא הישראלי המשרת. דוגמה בולטת הייתה בתשדיר על הצעיר שאינו משרת ונקלע לחבורה של צעירים וצעירות ששירתו, ועקב כך חש מבויש.⁸ בקמפיין זה נטלו חלק תנועות אזרחיות, ראשי השלטון המקומי, כלי תקשורת ופרסומאים. בהסבירה את הרקע לקמפיין הפרסומי “ישראלי אמיתי לא משתמט”, הסבירה הפרסומאית אלה גולדשטיין-וולף, מיוזמי הקמפיין, כי “הכוונה היא לא לשנות את החקיקה בכנסת, אלא לעורר שיח ציבורי אצל המתלבטים בנוגע לשירות צבאי, הם קהל היעד שלנו. אנחנו מקווים שכך יתחיל ‘באז’ שיוביל אפילו למהפכה חברתית. היום אין אלמנט של בושה מהשתמטות כי החברה לא מוקיעה. לכן הקמפיין שלנו יגרום למשתמטים הפוטנציאליים לשקול שוב את העניין, ולחברה – להוקיע מתוכה משתמטים” (בר, 2007). במילים אחרות, המוחים הפנימו את התובנה כי לחברה האזרחית משקל בעיצוב מפת הגיוס ולא רק למדינה. במידה רבה גם הצבא, כלי מרכזי של המדינה, הפנים את מגבלותיה של המדינה, כפי שמעיד העידוד הסמוי שנתן לקמפיין זה ראש אגף משאבי אנוש, האלוף אלעזר שטרן (שטרן, 2009: 255-256).

מיקוד המאבק במישור הסמלי, לצד הרפיית הלחץ מהמדינה והססתו לחברה האזרחית, השתקף בתמורות שחלו בשיח הגיוס. התמה של הצגת השירות כ“נטל” התפתחה בעיקר מאז שנות ה-90 וכוונה נגד המדינה, שהיא המווסתת את הנטל. עתירת רובינשטיין הייתה הביטוי הבולט לכך. אבל ככל שהמדינה החלה להצטייר כמי שמאבדת שליטה על ויסות הגיוס לאור הרחבת שיעורי הפטור, התפתחו גם התמות של “משתמטים” ו“פראיירים”. כאמור למעלה, התמה של “נטל” שיקפה את פחות ערכו של השירות הצבאי ובתורה תרמה להעצמת הפחותות. התמה של “פראייר” העצימה מהלך מפחת זה. המושג “פראייר” התרחב בתרבות הישראלית של הדור השלישי, לאחר “החלוקן” ו“הצבר”. הוא מבטא את ההתקוממות החלקית של הפרט נגד הציוויים הקולקטיביים. הפרט אמנם מחויב לערכים אלה אבל גם מאתגר אותם, והתרבות מכירה ביכולת של הפרט לבטא את האינטרס שלו מול הציווי הכללי (Roniger and Feige, 1992). משנות ה-90 התפרסם המושג גם לתחום הצבאי, כשאלה הבוחרים לשרת בשירות קרבי הוצגו לא אחת על ידי עמיתיהם כ“פראיירים” (ששון-לוי, 2006: 122-130).

כפי שגם הניתוח של ששון-לוי יכול להציע, המושג "פראייר" בהקשרו הצבאי מרמז על גבריות פגומה. הלוא פראייר הוא זה שאינו יודע לעמוד על גבריותו. לכן פטור תלמידי הישיבות עושה את המגויסים לפראיירים כיוון שפוגע בכבודם. זו אחת הדרכים להסביר מדוע פסיקות בג"ץ נגד הפטור לתלמידי ישיבות נומקו גם בצורך למנוע פגיעה בכבוד האדם (ליבמן-עפאים, 2011).

על כן, שיזור השירות הצבאי בפראיירות מפחת את ערך השירות הצבאי. לא בכדי נשמעה גם רטוריקה של אלה שטענו שאינם חשים פראיירים להתגייס למילואים, לקבע או לקרבי. "חיילי צה"ל בסדיר ובמילואים אינם פראיירים. והשירות הצבאי הוא לא חובה, אלא הוא זכות, שלא כולם מסוגלים להבין אותה. אין לי ספק שמיליוני יהודים במשך הדורות היו משתוקקים להיות רק חפ"שים בצבא העם היהודי, ואנו זכינו לכך והם לצערם לא", כתב איש הרדיו הדתי אמוץ שפירא, ששירת ביחידה קרבית.⁹

הבחירה ב"פראייר" היא בעייתית אפוא, אבל גם מקנה יתרונות. ראשית, המושג מתאים את עצמו לשיח השוק הצרכני. בשיח המחאה החברתית הוצג הצרכן הישראלי כמי שאינו עוד פראייר, אלא מוכן ללחום על זכויותיו. יתר על כן, כשם שהמחאה החברתית נדרשה גם לחברה האזרחית ולשוק, בהסתמכה על מחאות צרכנים נגד תאגידים מסחריים, גויסה התמה של "פראייר" לשיח הצבאי. המאבק נגד השתמטות אינו רק מול המדינה אלא מתמקם גם בחברה האזרחית. שנית, המושג "פראייר" הלם את שיח המחאה החברתית, שביטא גם רגישות לחלוקת נטל המס. כפי שהסביר בן חורין: "המילה פראייר מדברת אל הבטן, אל התחושה האישית של כל אחד שפשוט נמאס לו מהמצב, נמאס לו לשאת את הנטל לברו. המסרים שפונים לראש מסבירים את המספרים של המתגייסים והמשתמטים" (מצוטט אצל פוקס, 2012). שלישית, "פראייר" מפנים גם את התפקיד של השוק והחברה האזרחית בהסדרת הגיוס הבררני. "פראייר" ו"משתמט" מעידים על בחירה וולונטרית של אלה שלא מתגייסים בניגוד לאלה שכן מתגייסים, והתיוג הזה מסייע לגנות את מי שבחר שלא להתגייס מבחירה חופשית, לכאורה. קמפיין המשתמטים ערפל את המושג "משתמט" וטשטש, לצרכיו, את ההבחנה בין מי שלא התגייס מסיבות לגיטימיות ובין מי שעשה זאת מתוך בחירה חופשית (Livio, 2012). שוב, התיוג מייצר משאב סמלי יותר משנועד לגייס את כוח האכיפה של מוסדות המדינה. עם זאת, המגבלות שכופה השיח הרפובליקני מנעו – נכון לאותו שלב – את לקיחת תמת הרצון החופשי צעד אחד קדימה לטובת השמעתה של הדרישה לביטול גיוס החובה. כך נעה המחאה בין המדינה לחברה האזרחית, בין התביעה לאכיפת גיוס והציפייה לזיכוי המשרתים בזכויות ובין הפנמת המגבלה בכוחה של המדינה לעשות זאת, שבעקבותיה מגיעה הפנייה להפקה עצמית של משאב סמלי.

סיכום

מזה למעלה מעשור מתפתחת בישראל מחאה כנגד אי השוויון בנשיאה בנטל השירות הצבאי, והיא התגברה בעשור השני של שנות האלפיים. קמפיין המשתמטים ופעולות המחאה באשר לגיוס חרדים הם עיקרי מוקדי המחאה.

גבולות המחאה עוצבו במסגרת המגבלות המבניות של משטר גיוס בררני ושילובן עם שיח רפובליקני נחלש. המחאה אמנם כיוונה את מאמצייה לשינוי מדיניות הגיוס כך שתוטל חובת גיוס גורפת על חרדים, אבל אימצה, הלכה למעשה, אסטרטגיה המאפיינת קבוצות חדשות כפי שגישת הפוליטיקה הרב מוסדית מציעה. כך, המאבק לא נגע רק בחלוקת נטל אינסטרומנטלית, אלא היווה מהלך של הפקה מחדש של תגמולים סמליים עבור המשרתים בצבא, בעיקר באמצעות חידוד מחדש של ההיררכיה החברתית, המבחינה בין משרתים ולא־משרתים. המאבק כוון לשינוי כללי המשחק ולערעור המוסדות החברתיים (במובן הרחב) התומכים באי גיוס, ולא רק לשינוי המדיניות הפורמלית. העדפת המשרתים נדרשה במושגים של כבוד והכרה ולא רק בזכויות פורמליות, שמשטר הבררנות מגביל את הקצאתן. המחאה אמנם ראתה במדינה כתובת לשינוי מדיניות הגיוס אבל גם הפנימה את חולשת המדינה לאכוף חובת גיוס, לנוכח התרחבות שיעורי הפטור, ואת חולשתה לתגמל את המגויסים באמצעות הענקת זכויות. לכן חלק ניכר מהמאבק נוהל בזירה של החברה האזרחית. על רקע זה עשו המוחים שימוש במושגים כמו "פראירים", "נטל" ו"משתמטים", שפיתחו את ערך הגיוס אבל גם נתפסו כיעילים יחסית לגייס תמיכה. המוחים הפנימו את הסיכוי הנמוך לגייס תמיכה לאור העדפת המעמד הבינוני החילוני את אופציית "היציאה" על פני "קול". לכן דבקו ב"נאמנות" לוותה בהעצמת הערך הסמלי של המוסד – הצבא – שלו ניתנה נאמנותם. התמה הרפובליקנית מוצתה כז'אנר הגמוני אבל הותאמה לסתירות שהשיח הרפובליקני מגלם בין ציווי שירות החובה ובין מודל הגיוס הלא שוויוני והא־סימטריה בחלוקת התגמולים, וזאת כדי לתגמל מחדש, סמלית לפחות, את המשרתים.

לאור זאת עולות כמה תובנות מעניינות. ראשית, יותר משכוונה המחאה לשינוי מדיניות הגיוס, היא דווקא ניזונה מהסיכוי הנמוך לשינוי – וזאת לשם הפקה מחדש של תגמולים סמליים עבור המשרתים. הפקה זו יכולה להתבצע מעצם קיבוע ההבחנה בין האחרונים ובין אלה שלא משרתים, וככל הנראה גם לא ישרתו. על רקע זה ניתן גם להבין מדוע נבחרה דרך הפעולה של המחאה. האסטרטגיה, הממקדת חלק ניכר מהמאמץ במאבק על הכרה ועל כבוד חברתי ולא על עיצוב מדיניות גיוס, מרפה במשהו מאחריות המדינה ובכך מחלישה את האפקטיביות של פעולת המחאה. זאת, בעוד המדינה היא הזירה שבה בסופו של דבר מעוצבת מדיניות הגיוס הפורמלית, אך לאסטרטגיה שבה בחרו המוחים היה יתרון בהפקה של משאבים סמליים. כך גם ניתן להבין את העניין

המועט של המוחים בשינוי דיוקנו התרבותי של הצבא, אם אמנם יאויש בשיעור גבוה של חרדים.

שנית, לאור האפקטיביות הנמוכה של המחאה שמשטר הגיוס הבררני כופה - בעצם תרומתו לפיתוח אסטרטגיה הממוקדת בחלקה בחברה האזרחית ובדלדול "הקול" לטובת "יציאה" - אלה שחלוקת הנטל חשובה להם נותרו במיעוט, וסיכויי השפעתם נמוכים. היפותטית, לרשות ממשלת ישראל מרחב רחב מכפי שנראה קודם לכן, שמאפשר לה להסתפק בשינוי לא מהותי של מדיניות הגיוס.

שלישית, המחאה עשויה להתגלות כאפקטיבית דווקא בכיוון הפוך לזה שאליו כיוונו יזמיה. היא עשויה להאיץ את קריסתו של מודל גיוס החובה ולא דווקא לחזקו. מבלי משים, שיח המחאה מחליש ולא מחזק את הלגיטימיות של גיוס החובה: ראשית, השיח כאמור מפחת את ערכו של השירות באמצעות התמות של "פראייר" ו"נטל". שנית, הוא יוצר ציפייה כי בידי המדינה היכולת לתקן באופן משמעותי את חלוקת הנטל או את תגמול המגויסים, וכישלון יערער עוד יותר את הלגיטימיות של מודל הגיוס. במקרה זה תיאלץ הממשלה להגביר את השימוש בתגמולים חומריים כדי לפצות את נושאי "הנטל" "הפראיירים" ולשמר את הלגיטימיות של הגיוס. זה רק יאיץ את המעבר לצבא מקצועי, המתגמל היטב יחסית, אבל גם מגייס מעט יחסית (להסבר התהליך ראו לוי, 2010: 215-217). שלישית, שיח המחאה מבליט את נתוני אי השוויון בחלוקת הנטל. כאמור, הנתונים מעצימים את משבר הלגיטימציה של מודל גיוס החובה כששפם את הפער בין האתוס המכונן השוויוני ובין הפרקטיקה, פער מעשה ידי המדינה. משנחשפו הנתונים ביתר שאת בראשיתו של קמפיין המשתמטים, היה בכך כדי להחליש את הלגיטימיות של גיוס החובה. כפי שהראה מרד הדמוקרטיה, שיעור אלה שדיווחו כי לו התבקשו להתגייס היו עושים מאמץ שלא להתגייס כלל, עלה מ-18 אחוז בשנת 2007 ל-23 אחוז בשנת 2008 (אריאן ואח', 2007: 79; אריאן ואח' 2008: 108). רק בשנים מאוחרות יותר נבלמה המגמה והתהפכה (אריאן ואח', 2009: 101), אולי בזכות קמפיין המשתמטים, ואולי, ובפרט, בזכות אפקט עופרת יצוקה, שחזק מאוד את אמון הציבור בצבא, למרות מדיניות האש האגרסיבית שהופעלה בו. הניסיון המערבי מלמד שעצם הדיון בחלופות לגיוס החובה מקטין את התמיכה בו (Ajangiz, 2001: 3). אם כן, המחאה עשויה להתגלות כאפקטיבית דווקא בכיוון שלא נבחר על ידי מחולליה.

הערות

1 מאמר זה הוצג לראשונה בסדנת מחקר חקר מחאת קיץ 2011, שנערכה בזכרון יעקב בספטמבר 2012 מטעם המכון לחקר מדיניות, כלכלה פוליטית וחברה של האוניברסיטה הפתוחה. על הערותיהם המועילות, המחבר מבקש להודות למשתתפי הסדנה וכן למשתתפי מושב קהילת הצבא

- של האגודה הסוציולוגית הישראלית, שנערך במדרשת רופין בפברואר 2013. תודה גם למכון גוטמן של המכון הישראלי לדמוקרטיה ולפרופ' תמר הרמן על סיוע בקבלת נתונים.
- 2 באם לא צוין אחרת, מידע על הפורום נדלה מאתר הארגון: <http://www.shivyon.org.il/>. תאריך כניסה: 10 באפריל 2013.
- 3 הסכם קואליציוני לכינון הממשלה ה-33 למדינת ישראל שנערך בין הליכוד-בינתנו ליש עתיד, 15 במרץ 2013. נדלה מ: http://www.knesset.gov.il/docs/heb/coalition2013_2.pdf. תאריך כניסה: 10 באפריל 2013.
- 4 הבית היהודי – יתנו, יקבלו – תוכנית לעידוד שירות צבאי, לאומי או אזרחי והתגייסות למילואים. נדלה מ: <http://www.baityehudi.org.il/equality>. תאריך כניסה: 11 באפריל, 2013.
- 5 סקר שערך פרופ' אלכס מינץ ודווח על ידי סבר פלוצקר (פלוצקר, 2013).
- 6 ראו: <http://www.youtube.com/watch?v=6PWMNTrU6oM>
- 7 ראו: http://www.facebook.com/note.php?note_id=151254241629883
- 8 ראו: <http://flix.tapuz.co.il/v/watch-2807959-.html>
- 9 ראו: <http://www.iba.org.il/bet/bet.aspx?type=286&entity=855515&page=312>

רשימת מקורות

- אוליניק, ר'. 2002. זכרונות מאוהל המחאה. העין השביעית, 31 בדצמבר.
- אריאן, א' ואח'. 2007. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2007: לכידות בחברה שסועה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- 2008. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2008: בין המדינה לבין החברה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- 2009. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים שנה לעלייה מברית המועצות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן חורין, א'. 2012. ביטול חוק טל – הצלחה אחרי כישלון החילונים. *ynet*, 22 בפברואר. נדלה מ: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4193129,00.html>
- בר, ע'. 2007. קמפיין חדש: ישראלי אמיתי לא משתמט. נענע 10, 10 בדצמבר. נדלה מ: <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=526384>
- דובר צה"ל. 2009. סקירה מיוחדת: שירות נשים בצה"ל. נדלה מ: http://dover.idf.il/NR/rdonlyres/DA975EB7-0423-46E1-A4AB-3E4545D1270C/0/WomanBooklet1307_forweb2.pdf
- דוד, א"מ. 2012. המאבק לשוויון בנטל: סנקציות נגד משתמטים. *nrg*, 25 ביוני. נדלה מ: <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/380/542.html>
- הורוביץ, נ'. 2009. הלכה, חברה ופוליטיקה – שירות גברים דתיים בצה"ל. הוצג במסגרת יום העיון: בין הכתום לוודו – דת ומגדר בצבא. רעננה, האוניברסיטה הפתוחה, 11 בנובמבר.
- הרמן, ת' ואח'. 2012. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וולטר, ד' וכהן, ח'. 2012. עמדות הציבור בסוגיית גיוס בני השיבות. המכון הישראלי לדמוקרטיה. נדלה מ: <http://www.idi.org.il/BreakingNews/Pages/608.aspx>
- ועדת פלסנר. 2012. דין וחשבון של ח"כ יוחנן פלסנר יו"ר הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל. ירושלים: הכנסת.
- זיתון, י'. 2011. מסע אלונקות נגד משתמטים: נחזיר הכושה לפנים. *ynet*, 18 בינואר. נדלה מ: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4015280,00.html>
- חרד, ש'. 2009. צבא חובה מול צבא מקצועי: השפעת שיטת הגיוס על העוצמה הצבאית וההשלכה על ישראל. דיסרטציה, אוניברסיטת תל-אביב.
- לוי, י'. 2007. מצבא העם לצבא הפרידיות. ירושלים: כרמל.

- 2008. השילוב הרהוי: הצעה לניתוח רבי-ממדי של המאבק נשים-דתיים בצה"ל. המרחב הציבורי 2: 132-159.
- 2010. מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות. ירושלים: מאגנס. לומסקיי-פדר, ע'. 2003. מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר. מגמות 42 (3): 387-358.
- ליבמן-עפאים, א'. 2011. פמיניזם, גברים וגבריות: קריאת פסקי הדין בעניין גיוס תלמידי הישיבות באמצעות תאוריות של גבריות. המשפט 16 (2-1): 343-374.
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת. 2012. יישום חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל). ירושלים: הכנסת.
- ספראי, מ'. 2010. מדיניות ניהול כוח האדם בעקבות מלחמת יום הכיפורים: צוהר ארגוני להבנת יחסי צבא-חברה. דיסרטציה, האוניברסיטה העברית.
- פוקס, א'. 2012. איך הצליחו המילואימניקים לגייס 20 אלף איש להפגנה? מאקו, 8 ביולי. נדלה מ: <http://www.mako.co.il/special-mako-news/Article-4b219e3a0766831006.htm>
- פילק, ד' ורם, א'. 2012. עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית (עד כה): ניתוח סוציו-פוליטי. תיאוריה וביקורת 41 (טרם פורסם).
- פלד, י' ו'שפיר, ג'. 2005. מיהו ישראלי? הדינמיקה של אזרחות מורכבת. אוניברסיטת תל-אביב. פלוצקר, ס'. 2013. טור שישי, ידיעות אחרונות - ממון, 15 במרץ, עמ' 2.
- שטיינר, ט'. 2011. למי נועדה אפליה מתקנת? המכון הישראלי לדמוקרטיה, 22 ביוני. נדלה מ: <http://www.idi.org.il/BreakingNews/Pages/408.aspx>
- שטרן, א'. 2009. משא כומתה - ניווטים כגובה העיניים. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- שטרן, ר'. 1998. מהפך במוטיבציה לשירות בצה"ל - הסבר אפשרי. מערכות 360: 28-35.
- שכטר, א'. 2012. רוטשילד: כרוניקה של מחאה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שמולי, א'. 2012. הישראלים החדשים. *ynet*, 7 ביולי. נדלה מ: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4252271,00.html>.
- ששון-לוי, א'. 2006. זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס.
- Ajangiz, R. 2001. *Being Influential Without Participating in The Policy Process: The Case of Conscription in Western Europe*. European Consortium for Political Research. <http://www.essex.ac.uk/ecpr/vents/jointsessions/paperarchive/copenhagen/ws20/ajangiz.PDF>.
- Armstrong, E.A. and Bernstein, M. 2008. Culture, Power, and Institutions: A Multi-Institutional Politics Approach to Social Movements. *Sociological Theory* 26 (1): 74-99.
- Canel, E. 1997. New Social Movement Theory and Resource Mobilization Theory: The Need for Integration. In: Michael Kaufman and Haroldo Dilla Alfonso (eds.), *Community Power and Grassroots Democracy*. London: Zed Books, 189-221.
- Hirschman, A.O. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jessop, B. 2002. The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Functions, Scale, and Modes of Coordination. *Social Policy & Administration* 33 (4): 348-359.
- Klandermans, B. 2004. The Demand and Supply of Participation: Social-Psychological Correlates of Participation in Social Movements. In David A. Snow, Sarah A. Soule, and Hanspeter Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden MA: Blackwell Publishing, 360-379.

- Levi, M. 1997. *Consent, Dissent, and Patriotism: Political Economy of Institutions and Decisions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieblich, A. 1989. *Transition to Adulthood During Military Service: The Israeli Case*. Albany, NY: SUNY Press.
- Livio, O. 2012. Avoidance of Military Service in Israel: Exploring the Role of Discourse. *Israel Studies Review* 27 (1): 78–97.
- Roniger, L. and Feige, M. 1992. From Pioneer to Freier: The Changing Models of Generalized Exchange in Israel. *European Journal of Sociology* 33 (2): 280–307.
- Steinberg, M.W. 1999. The Talk and Back Talk of Collective Action: A Dialogic Analysis of Repertoires of Discourse Among Nineteenth-Century English Cotton Spinners. *The American Journal of Sociology* 105 (3): 736–780.
- Vasquez, J.P. 2009. *International Politics by Ordinary Means: Conscription's Constraints on Democracies Waging War*. Unpublished Doctoral Dissertation, University of Notre Dame.

פסיקות בג"ץ

- בג"ץ 448/81, רסלר נגד שר הביטחון.
- בג"ץ 910/86, רסלר נגד שר הביטחון.
- בג"ץ 3267/97 רובינשטיין נגד שר הביטחון.
- בג"ץ 6427/02, התנועה לאיכות השלטון נגד כנסת ישראל.
- בג"ץ 6298/07, יהודה רסלר ואחרים נגד כנסת ישראל.